УДК 911.3

Чиж О.П.
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Виокремлення і обґрунтування Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської фізико-географічної країни

На основі результатів аналітичного огляду численних літературно-картографічних та архівних джерел здійснено аналіз процесу пізнання, виокремлення та обґрунтування наявності у межах Східноєвропейської фізико-географічної країни оригінальної природної структури – Серединного ландшафтного поясу. Зазначено, що у дослідженнях природи і ландшафтів цієї структури зробили суттєвий внесок відомі географи і ландшафтознавці, серед яких В.В. Докучаєв, Г.І. Танфільєв, Л.С. Берг, П.А. Тутковський, Ф.М. Мільков та ін. Зокрема В.В. Докучаєв межу між північною і південною частинами Руської рівнини провів за особливостями ґрунтового покриву; Г.І. Танфільєв і Л.С. Берг – рослинного покриву; Ф.М. Мільков за результатами цих досліджень вперше виділив Головний ландшафтний рубіж Руської рівнини. Подальші дослідження дали змогу на північ і на південь від Головного ландшафтного рубежу виокремити дві своєрідні ландшафтні структури – Опілле-Поліську і Лісостепових полісь, що у сукупності формують оригінальний природний утвір – Серединний ландшафтний пояс Східноєвропейської фізико-географічної країни. У сучасних умовах і способах природокористування ця структура потребує нових детальних ландшафтознавчих досліджень.
Ключові слова: Східноєвропейська фізико-географічна країна, Серединний ландшафтний пояс, Головний рубіж, ландшафти, дослідження, раціональне використання.

Чиж О.П. Выделение и обоснование Срединного ландшафтного пояса Восточноевропейской физико-географической страны. На основе результатов аналитического обзора многочисленных литературно-картографических и архивных источников осуществлен анализ процесса познания, выделения и обоснования наличия в пределах Восточноевропейской физико-географической страны оригинальной природной структуры – Срединного ландшафтного пояса. Отмечено, что в исследование природы и ландшафтов этой структуры значительный вклад внесли известные географы и ландшафтоведы, среди которых В.В. Докучаев, Г.И. Танфильев, Л.С. Берг, П.А. Тутковский, Ф.Н. Мильков и др. В частности В.В. Докучаев границу между северной и южной частями Русской равнины провел за особенностями почвенного покрова; Г.И. Танфильев и Л.С. Берг – растительного покрова; Ф.Н. Мильков по результатам этих исследований впервые выделил Главный ландшафтный рубеж Русской равнины. Дальнейшие исследования позволили к северу и к югу от Главного ландшафтного рубежа выделить две своеобразные ландшафтные структуры – Ополье-Полесскую и Лесостепных полессий, которые в совокупности формируют оригинальную природную структуру – Срединный ландшафтный пояс Восточноевропейской физико-географической страны. В современных условиях и способах природопользования эта структура нуждается в новых детальных ландшафтных исследованиях.
Ключевые слова: Восточноевропейская физико-географическая страна, Срединный ландшафтный пояс, Главный рубеж, ландшафты, исследования, рациональное использование.

Chyzh O.O. Separation and study landscape zone Eastern European physical geography country. Based on the results of the analytical examination of numerous literary and archival sources and mapping the analysis of process knowledge, selection and justification of the presence within Eastern European physical-geography country the original natural structure – Middle landscape zone. It is noted that in the study of nature and landscapes that have made a significant contribution structure known geographers and landscape scientists, including V.V. Dokuchaev G.I. Tanfilyev, L.S. Berg, P.A. Tutkovsky, F.M. Milkov and others. V.V. Dokuchaev drew a line between between the northern and southern parts of the Russian plain on the specifics of the soil cover; G.I. Tanfilyev and L.S. Berg – drew a line on the specifics of the vegetation cover; F.M. Milkov used their findings and first identified Main landscape frontier of Russian plain. Further studies have north and south of the Main landscape zone distinguish two unique landscape structure – Opole-Polissia and Lisostep-polissia that together form the original natural structure – Middle

landscape zone of East European physical-geography country. In modern conditions and ways of nature, this structure requires new detailed landscape research.
Keywords: Eastern European physical-geography country, Middle landscape zone, Main frontier, landscapes, research, rational use.

Наявність проблеми. Оригінальна природна структура**,** що на початку XXI ст. отримала назву Серединний ландшафтний пояс Східноєвропейської фізико-географічної країни цікавить науковців, особливо географів, геоботаніків, ґрунтознавців, фахівців сільського і лісового господарств давно. Упродовж майже двох століть досліджені різні аспекти щодо формування та функціонування Серединного ландшафтного поясу, однак активне використання його природних ресурсів, особливо впродовж XX ст., призвело до суттєвих змін у структурі сучасних ландшафтів Серединного ландшафтного поясу, в окремих випадках знищення унікальних природних об'єктів і ландшафтних комплексів. Розробка заходів щодо подальшого раціонального використання ресурсів Серединного ландшафтного поясу, зокрема і у межах України, потребує продовження детальних досліджень цієї природної структури.

Аналіз попередніх досліджень. Природі і ландшафтам Східноєвропейської фізико-географічної країни присвячено багато фундаментальних досліджень. Їх аналіз потребує окремої публікації. Однак, аналітичний огляд цих видань показує, що у жодному з них немає детального аналізу наявних на Східноєвропейській фізико-географічній країні рубежів природних структур. На це вперше звернув увагу Ф.М. Мільков у статті «До аналізу ландшафтних (фізико-географічних) рубежів на Руській рівнині», що спочатку була опублікована у «Віснику Всесоюзного Географічного товариства» (1952. – Т. 84. – Вип. 1, – с. 11-25), а потім з доповненнями подана як розділ у монографії «Фізична географія. Вчення про ландшафти і географічна зональність» [7]. У подальшому Ф.М. Мільков більше уваги приділяв межам природних зон [6] і виокремленому ним Головному ландшафтному рубежу Руської рівнини [5]. З інших публікацій заслуговують на увагу монографії «Лісополе України» [2] та «Лісостепові полісся» [3], де вперше представлені результати досліджень ландшафтних комплексів структур, прилеглих до Головного ландшафтного рубежу, і на основі цих вишукувань доказана наявність Серединного ландшафтного поясу у межах Східноєвропейської фізико-географічної країни. Є також публікації присвячені окремим структурним елементам Головного ландшафтного рубежу [7, 9].

Мета дослідження – здійснити аналіз процесу виокремлення та обґрунтування спочатку Головного ландшафтного рубежу, а потім Серединного ландшафтного поясу у межах Східноєвропейської фізико-географічної країни.

Результати дослідження. Східноєвропейську фізико-географічну країну формують численні природні структури різного таксономічного рангу. Кожна з них окреслена у просторі ландшафтним рубежем різного походження. Ф.М. Мільков серед ландшафтних рубежів Східноєвропейської фізико-географічної країни розрізняв: зонально-кліматичні на межі ландшафтних зон; меридіональний рубіж, що поділяє природу цієї країни із заходу на схід на дві області; орографічні які окреслюють межі провінцій; геологічні та геоморфологічні, що оконтурюють природні райони [7, с. 123] (рис. 1).

За Ф.М. Мільковим [5,7] під ландшафтними рубежами розуміємо якісні корінні зміни ландшафту, що спостерігаються на порівняно коротких відстанях. Ці рубежі розділяють, відокремлюють один від одного ландшафтні комплекси

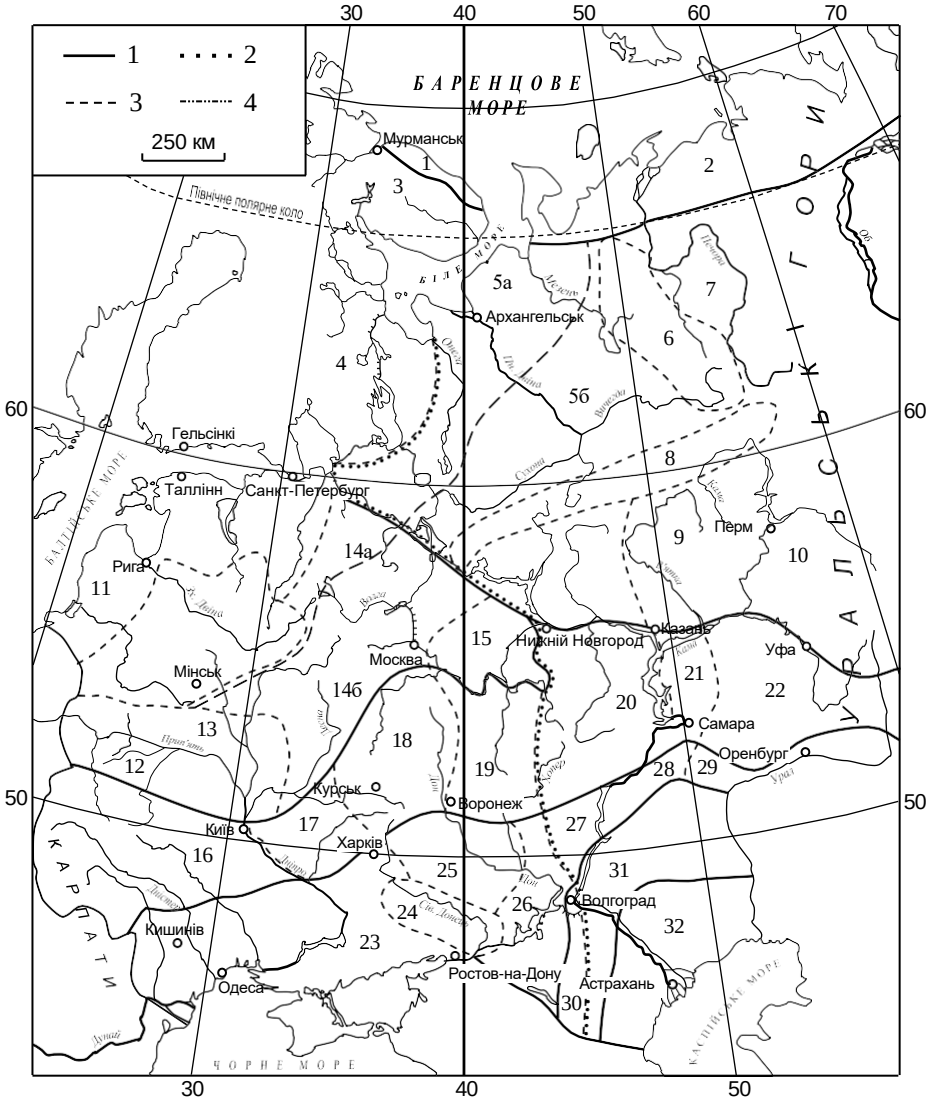

Рис. 1. Ландшафтні рубежі Східно-Європейської фізико-географічної країни. За [7].

1 – зонально-кліматичні рубежі (межі ландшафтних зон); 2 – меридіональний рубіж; 3 – орографічні рубежі (межі провінцій); 4 – південна межа валдайського зледеніння.

різного таксономічного рівня. Уміння їх розрізняти у польових умовах часто допомагає вирішувати практичні й теоретичні завдання, зокрема фізико-географічного районування.

Обґрунтування рубежів кожної природної структури потребує детальних ландшафтознавчих досліджень і, часто, значного проміжку часу. Не є виключенням і виокремлення Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської фізико-географічної країни. Його виділення зумовлене двома основними причинами:

– активним освоєнням природних ресурсів Східноєвропейської фізико-географічної країни упродовж XVIII-XIX ст., що було визвано бурхливим розвитком капіталістичних відносин у промисловості та сільському господарстві;

– розвитком комплексних географічних досліджень, зокрема й фізико-географічного районування, території Східноєвропейської рівнини.

На початковому етапі виокремлення Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської фізико-географічної країни на особливу увагу заслуговує

«Карта промисловості Європейської Росії» (1851 р.). І карта і атлас, де вона розміщена, були складені на основі усного і письмового опитування населення центральних районів Європейської Росії, а також повідомлень чиновників різних рангів, купців і, навіть, мандрівників. Зібрані матеріали Міністерством фінансів Росії були узагальнені і відображені на картах. На «Карті промисловості Європейської Росії» фоном нанесено чотири природно-господарської смуги: лісова, промислова, чорноземна (землеробська) і пасовищна. Контури землеробської смуги майже співпадають із сучасним лісостепом. Зокрема, північна межа чорноземно-землеробської смуги повністю співпадає з північною межею лісостепу.

Суттєвий внесок у розуміння структури Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської фізико-географічної країни зроблено В.В. Докучаєвим у процесі дослідження чорноземів цього регіону і виокремлення у його межах природних смуг. У книзі «Руський чорнозем» В.В. Докучаєв вперше показав, що північну і південну частину Східноєвропейської (тоді Руської) рівнини розділяє не лінія, а полоса (рис. 2).

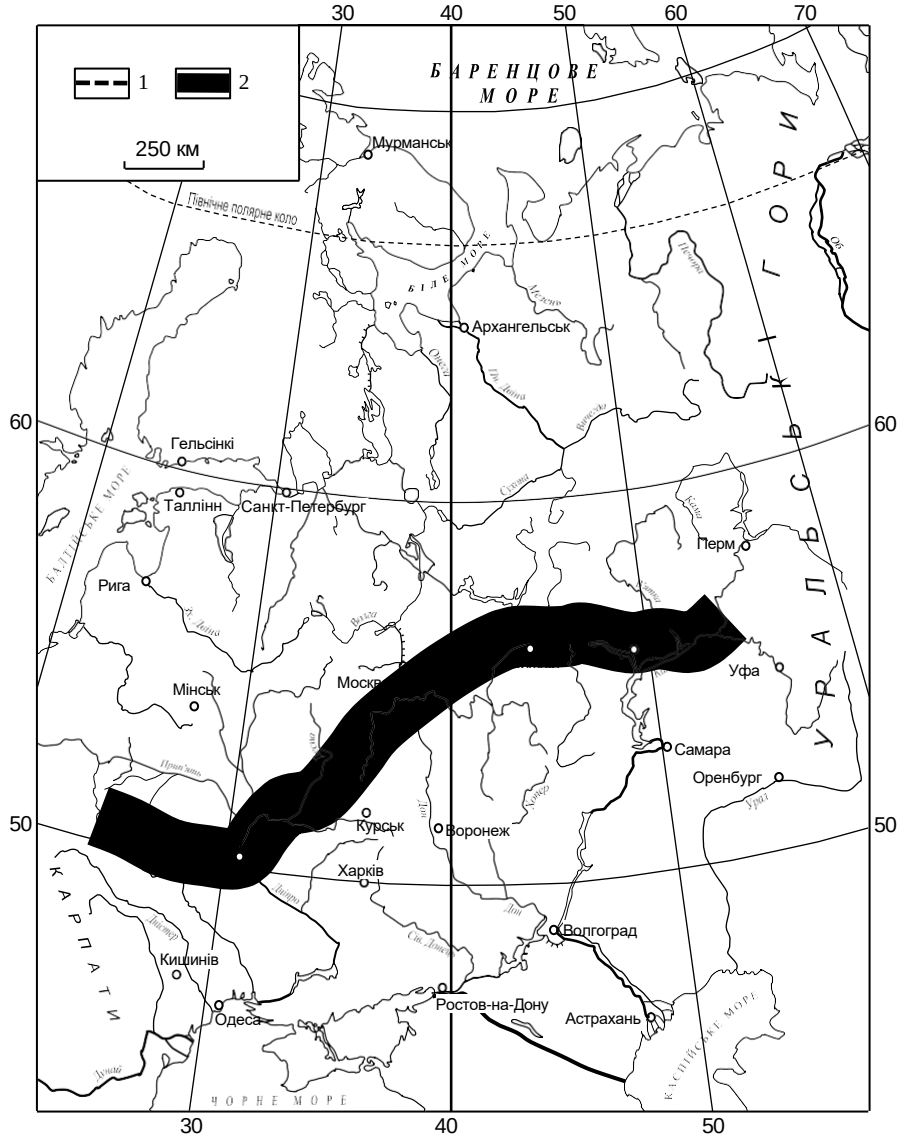

Рис. 2. Серединний ландшафтний пояс.

1 – межа на «Карті промисловості Європейської Росії»; 2 – перехідна полоса В.В. Докучаєва.

«Без сумнівів, суттєвим висновком із вище сказаного нами про північну межу чорнозему є те, що такої межі, у загальному розумінні цього слова, не існує у дійсності: її необхідно уявляти собі лише у вигляді більш-менш широкої (інколи до 100 верств і більше поперечно) полоси, де ґрунти північні дернові, бідні гумусом, поступово і майже не помітно змінюються ґрунтами чорноземними…» [4, с.166]. Більше того, В.В. Докучаєв виділив головні особливості цієї перехідної полоси, серед яких: «а) поступовий перехід чорноземних ґрунтів до північних; б) поступове зменшення степового характеру флори [поступове збіднення флори степовими видами]; в) спорадична різність межі і наявність вздовж неї великої западини, надзвичайно багатої пісками і болотами; г) радикальна, хоча і поступова зміна делювія; і нарешті д) співпадання північної чорноземної межі з відомим характером ізотерм – все це знаходиться між собою у тісних генетичних зв'язках…» [4, с.183].

Наприкінці XIX ст., розвиваючи ідеї зональності В.В. Докучаєва, Г.І. Танфільєв уточняє північну межу лісостепу і проводить її через Луцьк-Житомир-Київ, потім Рязань-Малий Новгород і Казань (рис. 3).

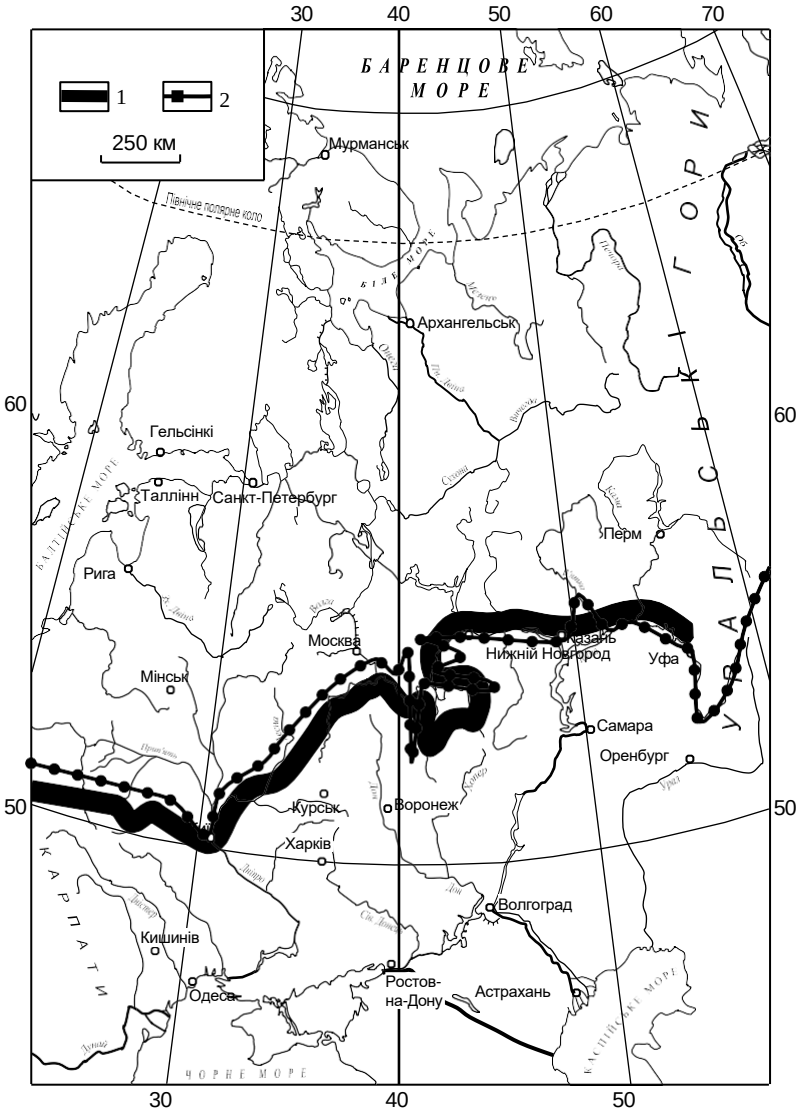

Рис. 3. Північна межа лісостепу.

1 – сучасна межа лісостепу; 2 – межа лісостепу за Г.І. Танфільєвим [8].

«На південь від області хвойних лісів простягається у Європейській Росії країна, що виокремлюється у північній своїй третині крупнолистими лісами, розкиданими серед безлісих одітих чорними ґрунтами, ділянках, а на півдні зовсім безліса…» [8, с. 557].

Наявність своєрідної межі між північною лісовою і південною степовою частинами Східноєвропейської (тоді Руської) рівнини зафіксував і Л.С. Берг. При виділені лісової зони він зазначає, що її південна межа співпадає приблизно з південною межею ялини.

«З погляду ландшафтної географії було би правильніше за південну межу лісової зони взяти південну межу ялинових лісів, або ялини як лісоформуючої породи, однак, нажаль, ця межа, крім Білорусії і Поволжжя, дуже погано відома. Тому необхідно зупинитися на південній межі ялини загалом» [1, с. 81]. Л.С. Берг межу між лісовою зоною і лісостепом (за Бергом – «лесостепьем») провів приблизно по лінії Пулави (б. Нова Олександрія на Віслі) – Луцьк-Житомир-Київ-Карачев-Калуга по р. Ока до Рязані-Горький-Казань-Мамадиги північніше Сарапула – північніше Бірська…» [1, с.81]. Співвідношення між межею Л.С. Берга і південним краєм сучасних натуральних ялинових лісів, Східноєвропейської рівнини показано на рис. 4.

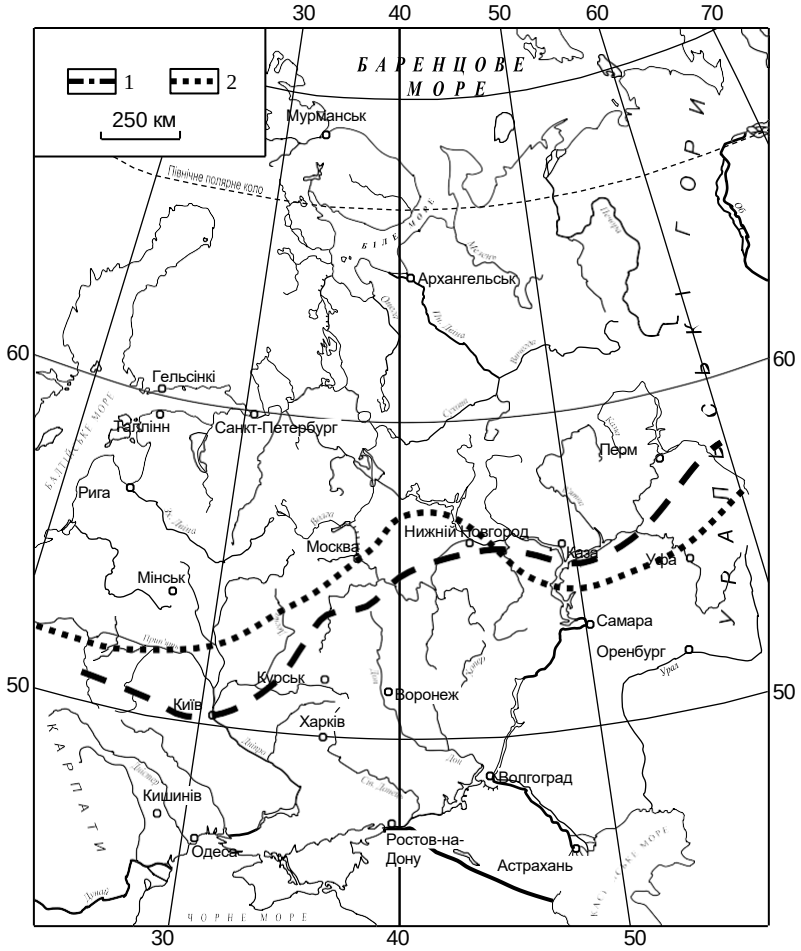

Рис. 4. Межа між лісовою зоною і лісостепом за Л.С. Бергом та південна межа розповсюдження ялини.

1 –межа Л.С. Берга; 2 – межа лісостепу за Г.І. Танфільєвим.

У 1949 році Ф.М. Мільков, виділену попередніми дослідженнями межу між лісовою і степовою зонами назвав Головним ландшафтним рубежем Східноєвропейської рівнини [5]. Однак, цей рубіж неоднорідний: «…межі ландшафтних зон на Руській рівнині можуть бути двоякі – або нечіткими, «розмитими», у вигляді більш-менш широких перехідних смуг, або чіткими і різкими, що наближаються до лінійних рубежів» [7, с.106]. Значно пізніше, у 1981 році, Ф.М. Мільков на північ від Головного ландшафтного рубежу обґрунтовує наявність Опіле-Поліської структурно-морфологічної ландшафтної стрічки [6]. Як регіональна структура ця стрічка, вважає Ф.М. Мільков, є міжзональним ландшафтним комплексом. Її визначальні ознаки складність структури, строкатість та контрастність ландшафтних комплексів, що формують структуру стрічки. «Тут тісно взаємопов'язані між собою три підтипи ландшафту: південних хвойно-широколистих лісів (захід поясу), південної тайги (схід поясу) і північного лісостепу» [6, с. 299].

Пройшло більше тридцяти років з часу цього своєрідного відкриття Ф.М. Мількова. Нові матеріали польових досліджень, обґрунтування в Україні чотирьох, замість трьох, природних зон, виокремлення Лісостепових полісь [3], та інші дані дали можливість зробити доповнення до структурної організації прилеглих до Головного ландшафтного рубежу територій.

У розгляді ландшафтної структури прилеглих до Головного ландшафтного рубежу територій, Ф.М. Мільков не встиг використати правило тріади, значення якого для ландшафтознавчих досліджень він детально висвітлив у спеціальних статтях. Це зробив Г.І. Денисик продовжуючи дослідження Головного ландшафтного рубежу Східноєвропейської рівнини у межах України [2]. За Ф.М. Мільковим, правило тріади передбачає що, "властивості географічного об'єкту міняються у відповідному напрямі від однієї його зовнішньої межі до другої, що дозволяє розрізняти в ньому три частини – середню, яка найбільш повно відображає його характерні ознаки, і дві бокові, що мають ознаки прилеглих об'єктів" [7, с.18]. Якщо врахувати, що правило тріади може бути застосованим "при вивчені всіх без винятку ландшафтних комплексів" [7 с. 23], то логічно було допустити, що його можна використати і в дослідженнях головного ландшафтного рубежу Східноєвропейської рівнини. В подальшому це було зроблено в працях Г.І. Денисика [2] та підтверджено нашими польовими дослідженнями.

На південь від Головного ландшафтного рубежу Східноєвропейської рівнини є своєрідна стрічка Лісостепових Полісь. На противагу Опіле-Поліській стрічці, у межах стрічки Лісостепових полісь – поліські ландшафти зустрічаються лише окремими ділянками і приурочені здебільшого до прадавніх долин стоку і сучасних річкових долин. До таких відносяться Мале Полісся, Подільські полісся, борові тераси Дніпра та його приток, Верхньо-Удайське та інші полісся в Україні, Цнінське Полісся, борові тераси Дону, Оки та їх приток у Росії тощо. Це ділянки полісь на крайній межі свого існування. На фоні лісостепового ландшафту вони помітно виокремлюються поліською природою і своєрідною ландшафтною структурою.

Враховуючи єдиний генезис та специфіку природних компонентів і ландшафтної структури *Опілле-Поліську стрічку і стрічку Лісостепових полісь можна розглядати як своєрідні ландшафти-аналоги,* що сформувались на північ і південь від Головного ландшафтного рубежу Східноєвропейської рівнини, зокрема і в межах України. У натуральному стані вони просторово об'єднували ландшафти південної окраїни смуги мішаних хвойно-широколистих лісів,

північних окраїн смуг широколистих лісів та лісостепу; тепер лежать в межах лісополя, його північної і центральної підзон.

Загалом це природне (Головний ландшафтний рубіж, Опілле-Поліська ландшафтна стрічка і стрічка Лісостепових поліс) утворення є не що інше як Серединний структурно-морфологічний ландшафтний пояс Східноєвропейської фізико-географічної країни. На відміну від Головного ландшафтного рубежу, він засвідчує зміни у ландшафті країни не на коротких віддалях, а поступовий перехід одних зональних ландшафтів в інші. Цей пояс ділить Східноєвропейську фізико-географічну країну, на дві частини: північну лісову й південну степову. В натуральному стані Серединний ландшафтний пояс Східноєвропейської рівнини, представляв собою складне природне утворення (переплетіння трьох підтипів ландшафтів), в антропогенному – його структура дещо спрощена і Серединний ландшафтний пояс повністю "вкладається" в один зональний тип ландшафту – лісопольовий у межах двох його підтипів – північного і центрального (рис. 5).

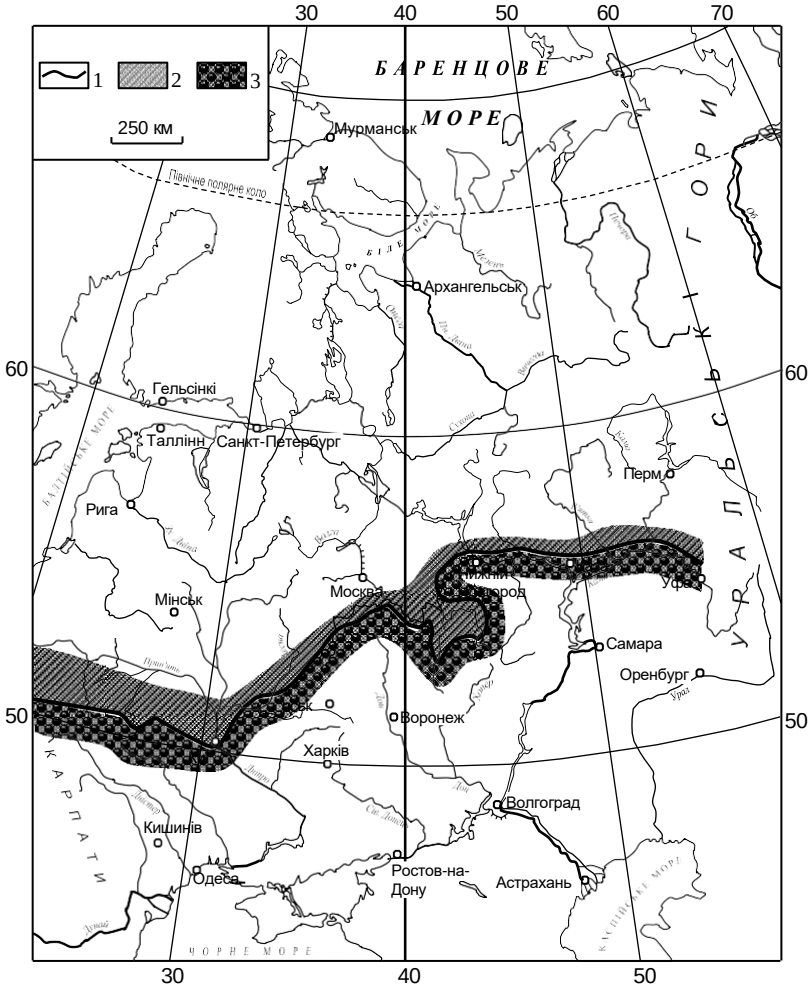

Рис. 5. Серединний ландшафтний пояс Східноєвропейської фізико-географічної країни.

1 – Головний ландшафтний рубіж; 2 – Опілле-Поліська ландшафтна стрічка; 3 – стрічка Лісостепових поліс.

Висновки. Пізнання, виокремлення і обґрунтування Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської фізико-географічної країни тривало майже

два століття. У цьому процесі були задіяні відомі географи і ландшафтознавці Г.І. Танфільєв, В.В. Докучаєв, Л.С. Берг, Ф.М. Мільков та ін. Однак, на початку XXI ст. відкриваються нові аспекти у процесі пізнання структури і сучасного стану цього оригінального утворення, що розділяє Східноєвропейську фізико-географічну країну на дві частини – північну і південну. Серед нових проблем що стосуються Серединного ландшафтного поясу це: подальше дослідження антропогенних ландшафтів, особливо сільськогосподарських і лісових антропогенних; розробка заходів їх раціонального використання; формування заповідної мережі, як основи збереження унікальної природи Серединного ландшафтного поясу тощо. Усе разом дасть можливість не лише зберегти, але й раціонально використовувати сучасні ландшафти Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської фізико-географічної країни у майбутньому.

1. Берг Л.С. Географические зоны Советского союза. Изд. третье / Л.С. Берг. – Москва: ОГНЗ, 1947. – 397 с.
2. Денисик Г.І. Лісополе України. / Г.І. Денисик. – Вінниця: Тезис, 2001. – 283 с.
3. Денисик Г.І. Лісостепові полісся / Г.І. Денисик, О.П. Чиж – Вінниця: Теза, 2007. – 210 с.
4. Докучаев В.В. Русский чернозем / В.В. Докучаев – ОГИЗ Сельхозгиз, Москва-Ленинград. – 1903. – 560 с.
5. Мильков Ф.Н. Физическая география. Учение о ландшафте и географическая зональность / Ф.Н. Мильков. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1986. – С. 103-124.
6. Мильков Ф.Н. О некоторых географических закономерностях, вытекающих из анализа ландшафтных зон Русской равнины / Ф.Н. Мильков // Проблемы физической географии – М., 1949. – Т. 14. – С. 46-63.
7. Мильков Ф.Н. Физическая география: современное состояние, закономерности, проблемы / Ф.Н. Мильков. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1981. – 400 с.
8. Танфильев Г.И. Пределы лесов на юге России / Г.И. Танфильев // Географические труды. – М.: Гос. изд-во географ. лит-ры, 1953. – С. 227-347.
9. Тутковський П.А. Природна районізація України / П.А. Тутковський. – К.: Наркомземсправ, 1922. – Т. 1. – 80 с.

1. Berh L.S. Heohrafycheskye zony Sovet·skoho soyuza. Yzd. tret′e / L.S. Berh. – Moskva: OHNZ, 1947. – 397 s.
2. Denysyk H.I. Lisopole Ukrayiny. / H.I. Denysyk. – Vinnytsya: Tezys, 2001. – 283 s.
3. Denysyk H.I. Lisostepovi polissya / H.I. Denysyk, O.P. Chyzh – Vinnytsya: Teza, 2007. – 210 s.
4. Dokuchaev V.V. Russkyy chernozem / V.V. Dokuchaev – OHYZ Sel′khoz·hyz, Moskva-Lenynhrad. – 1903. – 560 s.
5. Myl′kov F.N. Fyzycheskaya heohrafyya. Uchenye o landshafte y heohrafycheskaya zonal′nost′ / F.N. Myl′kov. – Voronezh: Yzd-vo Voronezh. un-ta, 1986. – S. 103-124.
6. Myl′kov F.N. O nekotorykh heohrafycheskykh zakonomernostyakh, vytekayushchykh yz analyza landshaftnykh zon Russkoy ravnyny / F.N. Myl′kov // Problemy fyzycheskoy heohrafyy – M., 1949. – T. 14. – S. 46-63.
7. Myl′kov F.N. Fyzycheskaya heohrafyya: sovremennoe sostoyanye, zakonomernosty, problemy / F.N. Myl′kov. – Voronezh: Yzd-vo VHU, 1981. – 400 s.
8. Tanfyl′ev H.Y. Predely lesov na yuhe Rossyy / H.Y. Tanfyl′ev // Heohrafycheskye trudy. – M.: Hos. yzd-vo heohraf. lyt-ry, 1953. – S. 227-347.
9. Tutkovs′kyy P.A. Pryrodna rayonizatsiya Ukrayiny / P.A. Tutkovs′kyy. – K.: Narkomzemsprav, 1922. – T. 1. – 80 s.

Подано до редакції 01.03.2016

Рецензент – доктор географічних наук А.В. Гудзевич